

Tautos ir jos savivokos klausimu

Evaldas Nekrašas

2020-05-28

Tautų prigimtis ir vaidmuo yra neabejotinai vienas reikšmingiausių ir lemtingiausių klausimų žmonijos istorijoje ir kartu bene labiausiai trikdantis ir dviprasmiškas, – rašė žymus nacionalizmo tyrinėtojas Entonis Smitas (Anthony D. Smith). Pridursiu, kad tauta yra viena svarbiausių politinės filosofijos, politikos mokslų (politikos teorijos), istorijos ir sociologijos sąvokų. Dėl jos prasmės šiuose moksluose nesutariama. Klausimas, kiek pasaulyje tautų, dar keblesnis nei klausimas, kiek jame universitetų. Jis yra ne tiek empirinis, kiek konceptinis ir atsakymą į jį labiausiai lemia tai, ką vadiname tauta.

Šiame trumpame – pagal žanro reikalavimus – tekste apsiribosiu keliomis pastabomis itin plačia tautos ir jos savivokos tema. Bandysiu aptarti lietuviškosios tautos sampratos plėtotę bei ypatumus ir, jei pavyks, padaryti porą išvadų.

Literatūroje aptiksime įvairių tautų klasifikacijos kriterijų. Joje rasime *senąsias* ir *moderniąsias* tautas. Tipiškos senosios tautos – antikos graikai ir Biblijos laikų žydai. Ir vieni, ir kiti turėjo aiškią tautinę savivoką ir priešino save kitoms tautoms – graikai veikiau kalbiniu ir kultūriniu, o žydai – religiniu pagrindu. Daugelis tyrinėtojų sutinka, kad moderniosios tautos atsiranda pačioje XVIII a. pabaigoje, industrializacijos epochoje, kai tautinių ryšių siejamos bendrijos ima pranokti savo reikšme giminystės ryšiais grindžiamas bendruomenes. Galima kalbėti ir apie *mobilizuotas* – valstybingumui, politinei ar bent kultūrinei autonomija pasiekti – tautas ir *nemobilizuotas*, tokių tikslų nekeliančias. Vis dėlto, mano galva, svarbiausia laikytina perskyra tarp *etninės* ir *pilietinės* tautos sampratos ir, atitinkamai, tarp etninės ir pilietinės tautos.

Etninės tautos sampratos šalininkų nuomone, etninės tautos egzistuoja nuo seniausių laikų, nors jie nesutaria dėl to, ką reiškia *nuo seniausių laikų*. Primordializmo šalininkai teigia, kad tautos yra pirmą kartą padalytos – žmonija visada buvo padalyta į tautas. Kiti etninės tautos sampratos atstovai tuo abejoja, bet mano, kad raštui atsiradus, tautos jau egzistavo ir pirmieji rašytiniai šaltiniai jas mini. Šiaip ar taip visi etninės tautos sampratos šalininkai sutaria, kad tauta yra pirminė, jei ne genties ar kilties, tai bent valstybės atžvilgiu – tauta ją kuria, o ne atvirkščiai. Etninė tautos samprata glaustai formuluojama taip: tauta – tai etninė grupė, kurią sieja kalba ir kultūra.

Ši tautos samprata vadinama taip pat vokieškąja. Ją plėtojo vokiečių mąstytojai ir ją buvo remiamasi ieškant vokiečių tapatybės pagrindo. Vokiečiai ilgą laiką buvo politiškai labai susiskaldę. Bet bent jau XVI a. buvo galima kalbėti apie vieningą vokiečių kalbą. Dialektai, tiesa, žymiai skyrėsi, bet egzistavo bendrinė vokiečių kalba – jos pagrindus padėjo Martynas Liuteris (Martin Luther).



TAUTOS IR JOS
SAVIVOKOS
KLAUSIMU

Etninę tautos sampratą išpuoselėjo Apšvietos epochos žmogus, bet jau preromanti-
nio *Audros ir veržimosi* sąjūdžio šauklys Johanas Gotfrydas Herderis (Johann Gottfried
Herder), svarbiausiais skiriamaisiais tautos bruožais laikęs jos kalbą ir kultūrą. Kito vo-
kiečio – Johano Gotlybo Fichtės (Johann Gottlieb Fichte), bene žymiausio romantizmo
teoretiko, bendrosios filosofinės nuostatos kiek skyrėsi nuo Herderio, bet jų požiūriai į
tautą panašūs. Fichtė buvo linkęs kiek daugiau pabrėžti tautos dvasios reikšmę ir ypač
didelę reikšmę teikė tautos praeičiai ir jos didžiavyriams.

Tiesa, apie vieningą vokišką kultūrą galima buvo kalbėti tik su didelėmis išlygomis.
Aukštuomenės, miestelėnų ir valstiečių kultūra labai skyrėsi. Kai kuriais svarbiais bruožais
skyrėsi ir protestantiškųjų bei katalikiškųjų vokiečių valstybių kultūra. Bet mums svarbu
pabrėžti ką kita – politinė vokiečių žemių fragmentacija neleido Herderiui į tautos sąvoką
įvesti politinį dėmenį ir kalbėti apie bendrą tautos praeitį. Vokiškųjų valstybių, tarkime
Bavarijos, Saksonijos ir Prūsijos karalysčių, istorija buvo skirtinga.

Todėl sulig vokiškąja tautos samprata tauta yra ne istorijos, o bendros kalbos ir kultūros
siejama žmonių bendrija. Ši nepolitinė tautos samprata palengvino politinį Vokietijos
suvienijimą, nors Bismarkas suvienijo ją, remdamasis ne daugiau nei abejotina Prūsijos
kultūrine, o karine galia, parodyta įveikiant tam suvienijimui (*de facto* prijungimo keliu)
labiausiai besipriešinančią Austriją ir Prancūziją.

Vokiškoji, etninė tautos samprata leidžia lengvai skirti *tautą* ir *valstybę*. Šiems dviem
dariniams įvardyti lietuviai turi du skirtingus žodžius, kurie yra vokiškų žodžių *das Volk* ir
der Staat atitikmenys. Griežta tautos ir valstybės priešprieša būtų nelabai suprantama
prancūzams, britams ar amerikiečiams, nes jie ir tautai, ir valstybei įvardyti vartoja tą
patį, iš lotynų kalbos kilusį žodį *nation*, tik taria jį skirtingai. Visos trys tautos suvokia save
veikiau kaip pilietines, o ne etnines tautas.

Pilietinė (politinė) prancūziškoji tautos samprata iš pagrindų skiriasi nuo vokiškosios.
Žodis *Prancūzija* valstybei įvardyti pradėtas vartoti dar X a. Pasibaigus Šimtamečiam karui
ir įveikus anglus, XV a. Prancūzija buvo politiškai suvienyta ir valstybės sienos jau buvo
panašios į dabartines. Bet skirtinguose jos regionuose, tarkime, Provanse ar Bretanėje,
buvo kalbama skirtingomis kalbomis; jos vartojamos iki šiol. Skirtinga ir tų regionų gy-
ventojų etninė kilmė. Bet Karaliui Saulei, Liudvikui XIV, garsėjusiam ne tik Versaliu, bet
ir žodžiais *Prancūzija – tai aš*, mažai terūpėjo jo pavaldinių etninė ar kultūrinė tapatybė.
Bent iki XVIII a. pabaigos ji mažai rūpėjo ir kitiems Europos monarchams. Netikslu, manau,
būtų netgi teigti, kad jų valdomos valstybės buvo daugiatautės – tiesiog jų gyventojai
neturėjo aiškios tautinės savivokos, taigi ir tautinės tapatybės.

Padėtį radikaliai pakeitė Prancūzijos revoliucija. *Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijo-
je* – revoliucijos pradžioje priimtame dokumente, svarbesniame nei vėlesnė Prancūzijos
konstitucija, drąsiai pirmą kartą istorijoje pareiškama, kad bet kokia suvereni valdžia kyla
iš tautos ir joks asmuo ar institucija, tautos aiškiai neįgalios, negali jos savintis. Tauta
virsta politiniu subjektu, veikėju.

Paskelbus tautą politiniu subjektu, natūralu individo priklausomybę tautai sieti su
jo ryšiu su svarbiausiu politiniu dariniu – valstybe. Tuo ryšiu yra pilietybė. Sulig šia,
pilietine, tautos samprata tautos narius sieja ne etniniai ryšiai, o politinės teisės ir įsi-
pareigojimai. Socialinio kontrakto keliu žmogus užsitikrina savo teises (nors šios esą yra
prigimtinės) bei įsipareigoja dalyvauti valstybės gyvenime ir laikytis valstybės įstatymų.



Narystė pilietinėje tautoje yra savanoriška. Apmąstydamas šią, pilietinę, tautos sampratą Ernestas Renanas (Joseph Ernest Renan) pabrėžė, kad tauta yra *nuolatinis referendumas*, kurio dalyviai vėl ir vėl apsisprendžia gyventi kartu. Abatui Emanueliui Sjejesui (Emmanuel Joseph Sieyès) ir markizui Mari Žozefui de Lafajetui (Marie Joseph de La Fayette) – *Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijos* – autoriams – bei Renanui etninės apibrėžtys nebuvo svarbios. Beje, prancūzų Apšvietos viešiesiems intelektualams, *philosophes*, etniniai prancūzų ypatumai nerūpėjo ir prieš revoliuciją. Pilietinė tautos samprata vadovavosi ir JAV tėvai-steigėjai (*founding fathers*). 1787 m. priimta šalies konstitucija prasideda žodžiais *Mes, Jungtinių Valstijų tauta, [...] nustatome ir priimame šią Jungtinių Amerikos Valstijų Konstituciją*. Tauta šiame kontekste gali būti suprantama tik kaip politinė kategorija.

XIX a. lietuviai, siekę išlaikyti savo tapatybę ir neištirpti Rusijos imperijos tautų katile, nori nenori turėjo rinktis tarp etninės ir pilietinės tautos sampratos. Šiandien aiškiai suprantame, kad šis pasirinkimas lėmė Lietuvos ateitį.

Kas rinkosi? Galima būtų tvirtinti, kad rinkosi žemaičių studentai Vilniaus universitete XIX a. trečiojo dešimtmečio pradžioje, ir, kaip vėliau paaiškėjo, daug ką lėmė Simono Daukanto pasirinkimas. Bet šis atsakymas nėra tikslus. Rinkosi daug Lietuvos bajorų, ne tik Jurgis Plateris ar Simonas Stanevičius. Daugelio jų pasirinkimas buvo kitoks. *Krajovcais* paprastai vadinami Lietuvos bajorų palikuonys (1863 m. bajorystė buvo panaikinta), XX a. pradžioje atidavę pirmenybę pilietinei tautos sampratai, kuri, tiesa, buvo luominė ir turėjo kitų ypatumų, lyginant su prancūziškąja. Bet panašiu kaip *krajovcai* pažiūrų laikėsi daug XIX a. dvarininkų, siejusių savo tapatybę ne su etnine apibrėžtimi, o emociniu ir istoriniu ryšiu su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste (LDK).

Rinkdamasis tautos sampratą Daukantas pirmenybę atiduoda vokiškajai, Herderiui, nors Vilniaus universiteto Moralinių ir politinių mokslų fakulteto studentas neabejotinai buvo susipažinęs ir su prancūziškąja. Po kalbos antru svarbiausiu tautos kaip organinio vieneto bruožu Herderis laiko kultūrą – papročius, mąstyseną, meną ir literatūrą. Vokiečių kultūros viršūnė jam – gotikos architektūra ir Albrechtas Diureris (Albrecht Dürer). Daukantui atsiremti į miestų architektūrą ir rūmų dailę buvo sunkoka. Tačiau stokodami aukštosios kultūros, kurią jis, Daukantas, pripažintų *sava*, lietuviai, jo manymu, turi didelį pranašumą prieš vokiečius – vieningą ir daugmaž vientisą, nefragmentuotą dėl valstybių ir valstybėlių daugės istoriją. Šalies ir tautos istoriją jam, romantizmo epochos žmogui, ypač svarbi.

Prieš kokius penkis dešimtmečius buvo sakoma, kad XIX a. lietuvių valstiečiai *virsta* tauta. Bet tas virsmas nebuvo kokia nors prasme natūralus ar iš anksto nulemtas. Lietuviškas mokyklas *kažkas* steigė ir tas *kažkas* dažnai buvo Motiejus Valančius. O tautos būdą ir istoriją Lietuvos motinoms dėstė Daukantas. Perpasakodamos tai, ką įsiminė, savo vaikams, jos turėjo ugdyti jų savimonę ir savivoką, nes tik bendrija, suvokusi save kaip tautą, gali tapti tauta.

Daukantas pradeda ilgą tautos žadinimo darbą, kurį tęsia lietuvių inteligentija, tuo metu negausi, bet itin svarbi tautos dalis, jos elitai, gebantis artikuliuoti tautos tikslus ir būti jos vedliu. XIX a. sukurti modernią lietuvių tautą tiesiog sujungiant du esamus darinius – bajorų tautą ir valstiečius – buvo neįmanoma dėl kalbinių ir kultūrinių jų skirtumų. Beje, tautos Daukantas ir nesuprato kaip visų šalies gyventojų – diduomenės ir liaudies – visumos, nors anksčiau tai buvo dažnokai kartojama.



Sekdamas Herderiu, svarbiausiu skiriamuoju tautos požymiu Daukantas laiko jos kalbą. *Būde senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių* Daukantas nurodo, kad Lietuvos tauta *turi sau ypatingą kalbą, iš kurios gali kožnas aiškiai numanyti, jog angis yra turėjusi savo ypatingą tikybę, rėdą, vyresnybę ir diduomenę*. Taigi jis mano, kad tautą nuo kitų skiria kalba, tikyba ir, kaip šiandien pasakytume, santvarka. O knygos pavadinimas rodo, kad itin svarbiu skiriamuoju tautos bruožu Daukantas laiko jos būdą, suprantamą kaip gyvenimą, charakterį, tradicijas ir papročius. Jis atsisako tautinės tapatybės sampratos, būdingos LDK tradicijai. Istorinis naratyvas jam pačiam yra lietuvių tapatybės išgryninimo instrumentas, nors tą tapatybę jis veikia formuoja atsiribodamas nuo įprastinio modelio *gente lituanus, natione polonus*. Tiesa, įrodyti, kad lietuvių bajorų, ypač ponų, ir valstiečių gyvenimą, tradicijas ir papročiai, tarkime, XVI a., bajorų luomui galutinai susiformavus, buvo vienodi, Daukantui vargu ar pavyktų. Ar tai reiškia, kad bent tris keturis amžius viena greta kitos egzistavo dvi lietuvių tautos: bajorų (su aiškia savivoka) ir valstiečių (be jos)? Šį klausimą ir Daukantas, ir jo pasekėjai atsargiai apeina. Remdamiesi daukantiškąja tautos samprata, tautos kūrimo darbą tęsė kiti žemaitiškojo kultūrinio, vėliau – lietuvių tautinio atgimimo sąjūdžio dalyviai. Jonas Basanavičius savo autobiografijoje mini, kad į lietuvių tapatybę *atsivertė*, perskaitęs *Būdą*, o Vincas Kudirka ir Julija Žymantienė-Žemaitė tokį virsmą patyrė perskaitę Basanavičiaus prakalbą pirmajam *Aušros* numeriui. Daukantas padarė didelę įtaką ir Juozo Tumo-Vaižganto, Jono Mačiulio-Maironio ir Antano Smetonos pažiūroms.

XIX a. Lietuvoje konkuravo dvi programos: programa *maximum* – tautai atkurti valstybę ir programa *minimum* – išlikti tauta be valstybės. Lietuvių tautinio atgimimo programa iki Didžiojo karo buvo programa *minimum* ir tik jam baigiantis virto programa *maximum*. Jos tikslu tapo, tiesa, ne Lenkijos–Lietuvos valstybės atkūrimas, orientuojantis į lenkų kalbą kaip bendrijos kultūrinės tapatybės pagrindą, o naujos valstybės, Lietuvos Respublikos, sukūrimas gaivinant ir puoselėjant lietuvių kalbą, plėtojant ją kaip bendrinę, tinkamą ir abstrakčioms temoms svarstyti.

Kaip ir daug kitų socialinių – skirtingai nuo gamtinių – darinių, tauta yra konstruktas, steigiamas ir mintimi, ir veiksmu. Tai gerai suprato vienas *Risorgimento* lyderių Džuzepė Madzini (Giuseppe Mazzini), kuriam priskiriami žodžiai: *Italijos valstybę jau sukūrėme, belieka sukurti italų tautą*. Lietuviškojo tautinio atgimimo lyderiai, keldami (steigdami) lietuvių tautą, savo svarbiausiu tikslu laikė lietuvių atskyrimą nuo lenkų. Jie buvo tvirtai įsitikinę, kad lietuvius reikia aiškiai atiboti ir nuo visų kitų – tiek Lietuvos, tiek ir kaimyninių kraštų – tautų.

Varšuvos universiteto absolventas Vincas Kudirka nebuvo, tiesa, polonofobas. Jam pačiam teko mokytis lietuvių kalbos. Bet pirmasis lietuvių kalba paskelbtas *Tautiškos giesmės* autoriaus kūrinys buvo pašaipus verstinis eilėraštas *Kodėl žydai nevalgo kiaulienos*. Pajuokdamas žydus (pašaipta yra veiksmingas atsiribojimo būdas), jis, regis, nesuvokia, kad eilėraštyje minimas ilgų diasporos metų nulemtas išskirtinis žydų solidarumas yra veikiau girtina, o ne pašaiptos verta savybė.

XIX a. sukilimams laimėjus, būtų atgimusi ne ta tauta, kurios atgimimas rūpėjo Daukantui. Sukilėlių atsišaukimų adresatas buvo pilietinė, o ne etninė lietuvių tauta. Bet vien tik kultūrinio, o ne politinio atgimimo siekęs lietuvių tautinis sąjūdis galiausiai laimėjo ir politiškai. Labai palankiai susiklosčius geopolitinėms aplinkybėms, buvo sukurta moderni Lietuvos valstybė.

Daugelis lietuvių tautinio atgimimo sąjūdžio lyderių savo politinėmis pažiūromis buvo tautininkai – dar iki Tautos pažangos partijos, iš kurios vėliau išsirutuliojo



TAUTOS IR JOS
SAVIVOKOS
KLAUSIMU

Tautininkų sąjunga, atsiradimo 1917 m. Tautininkų *kaip politinės srovės* ideologais buvo Vaižgantas, Smetona, juos be išlygų palaikė ir Basanavičius. Tautininkai siekė lietuvius nuo kaimyninių tautų, ypač didesnių, visokeriopa atriboti. Atsiriboti nuo latvių nebuvo reikalo – jie laikyti lietuvių tautos šaka.

XIX a. pirmoje pusėje tarp etninės ir pilietinės tautos sampratos rinkosi Daukantas, o 1918–1920 m. Lietuvos (vėliau Valstybės) tarybai ir Steigiamajam Seimui teko rinktis dar kartą. Ir vėl pirmenybė buvo atiduota etniniam tautos suvokimo būdai. Rinkimus į Steigiamąjį Seimą tautininkai triuškinamai pralaimėjo. Ir vėliau nedaug kas (išskyrus kariuomenę) juos politiškai palaikė. Bet tautininkų puoselėta *etniškai grynos* lietuvių tautos samprata įsitvirtino. Smetona, tapęs tautos vadu, tą tautą ir jos savivoką galėjo formuoti remdamasis savo politinėmis nuostatomis. Vilniaus byla ir vokiečių sambrūzdis Klaipėdoje šį darbą tautos akyse darė beveik būtinu. Paskutinį potėpį tautos paveiksle paliko Adolfas Šapoka. Kelių autorių parengtos knygos tekstą jis iš pagrindų perrašė, vadovaudamasis pirmiausia tautos vado požiūriu į tautą. Jo redaguota *Lietuvos istorija* buvo išleista 1936 m. tuo metu neregėtu, didesniu nei maldaknygių, 17 tūkst. egzempliorių tiražu. Ji turėjo itin didelį pasisekimą, nes kitos palyginti išsamios ir kartu pagaviai parašytos Lietuvos istorijos tiesiog nebuvo. Bet šį pasisekimą daug kartų viršijo milžiniška 1990–1991 m. sėkmė – 250 tūkstančių. Taip antrojo Atgimimo epochoje vėl ilgam buvo įtvirtinta tautininkų išpuoselėta tautos samprata. Sulig ja lietuvis negali turėti nė lašo *svetimo* kraujo. Po Vytauto mirties valstybei gan greitai ėmė vadovauti svetimtaučiai, todėl nieko keisto, kad jos nuosmukis tęsėsi esą beveik penkis šimtus metų. Beje, sovietmečiu oficialiai vadovautasi, aišku, vien tik etnine tautos samprata – nevalia buvo bandyti (lietuvių) tautos sampratoje įžvelgti kokio nors pilietinio ar politinio dėmens.

Tiesa, retas lietuvis žino, kas buvo jo proseneliai, jau nekalbant apie proprosenelius. Teisėjui, pasidėjusiam ant stalo *Niurnbergo įstatymus*, jis nesugebėtų įrodyti esąs *tikras* lietuvis. Tektų pripažinti, kad bendra lietuvių etninė kilmė, paprastai minima etninėje tautos apibrėžtyje greta kalbos, kultūros ir istorijos, yra veikiau postulatas nei faktas. Net jei kadaise grynakraujų lietuvių būta (tuo tenka abejoti), tai amžiams bėgant jie iš dalies asimiliavosi su gudais, lenkais, rusais, vokiečiais, žydais. Na o kultūrą ir valstybę kūrė tikrai ne vien tik etniniai lietuviai. Vilnių statė italų ir vokiečių architektai, o karo pergales XVI–XVII a. skynė Konstantinas Ostrogiškis ir Karolis Chodkevičius.

Nežinau, ar pavyko glaustai paaiškinti, kodėl XXI a. lietuviai vis dar vadovaujasi daukantiškąja, XIX a. pradžioje suformuluota, o vėliau atribojimo keliu dar labiau susiaurintą tautos samprata. Ji vyrauja, bet tai nereiškia, kad ir toliau reikia vadovautis ja ir vien ja. Dera neužmiršti, kad yra ir kitokia, pilietinė, ir sulig ja lietuviu yra kiekvienas Lietuvos Respublikos pilietis. Lietuviais pilietine prasme buvo ir Lietuvos bajorai. Pripažinę visus juos lietuviais, atgautume tai, ką tautininkai atiduoda kitiems – ne tik 16 ar 17 savų, lietuvių, karalių (po Vytauto beveik visi Lietuvos didieji kunigaikščiai buvo ir jungtinės Lenkijos–Lietuvos valstybės, 1791 m. oficialiai įvardytos kaip Abiejų Tautų Respublika, karaliai), bet ir ne ką mažiau Lietuvoje gimusių, augusių ir save lietuviais laikusių iškilų vyrų ir moterų (ne tik Adomą Mickevičių, bet ir Česlovą Milošą, ir Emanuelį Leviną). Tiesa, reikėtų, sekant Jonu Pauliumi II, dažniau kartoti Vilniuje išstartus jo žodžius *lenkų kilmės lietuviai*. Panašiai, matyt, derėtų vadinti ir kitokios kilmės tautiečius.



TAUTOS IR JOS
SAVIVOKOS
KLAUSIMU